

דילמות באנתרופולוגיה: בין מחקר לבין מעשה

חן ברם, הרווי גולדברג ורינה נאמן

המאמר עוסק בתרומתו הפוטנציאלית של ידע המופק במחקרים אנתרופולוגיים ובמעורבותם של אנתרופולוגים בעולם המעשה, מעבר למחקר וללימוד עצמו. המאמר דן בדילמות השונות של עבודה אנתרופולוגית מעבר לגבולות האקדמיה, בתחומים כגון עיצוב מדיניות חברתית, עבודה עם קהילות שונות ותכנון, ובאופן רחב יותר – עיצוב המרחב הציבורי – החברתי, התרבותי והפזי. זירה נוספת שיש בה פוטנציאל רב לתרומה אנתרופולוגית ולהתפתחות האנתרופולוגיה היא בשיתוף פעולה בין אנתרופולוגים לבין מומחים ופרקטיקנים מתחומי חקר ומעשה אחרים, כגון מדע וטכנולוגיה, עיצוב ואדריכלות וחינוך בעולם משתנה. המאמר מצביע על הבעייתיות של ההיררכיה בין אנתרופולוגיה אקדמית לבין אנתרופולוגיה יישומית, המקשה על מיצוי פוטנציאל התרומה של האנתרופולוגיה. דיאלוג ושיתוף פעולה בין האנתרופולוגיה האקדמית לבין האנתרופולוגיה הפועלת בזירות חברתיות שונות מחוץ לאקדמיה יאפשרו לתחום להיות רלוונטי יותר ויתרמו גם להתפתחות הדיסציפלינה עצמה.

* ד"ר חן ברם, החוג למדעי ההתנהגות, המכללה האקדמית הדסה, ומכון טרומן, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דואר אלקטרוני: chen.bram@mail.huji.ac.il

פרופ' הרווי גולדברג, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דואר אלקטרוני: harvey.goldberg@msec.huji.ac.il

ד"ר רינה נאמן, המכללה האקדמית תל אביב-יפו.

דואר אלקטרוני: rn.neeman@gmail.com

מילות מפתח: אנתרופולוגיה, מחקר אנתרופולוגי, ידע אנתרופולוגי, פרקטיקה אנתרופולוגית, אנתרופולוגיה יישומית, רלוונטיות חברתית, אנתרופולוגיה מעורבת, קביעת מדיניות, מדיניות חברתית, תאוריה של מעשה, תרומת האנתרופולוגיה

לאנתרופולוגיה, כתחום מחקר וגם כפרקטיקה, יכולה להיות תרומה חברתית ומעשית מעבר לדיון ולמחקר האקדמי, החשוב כשהוא לעצמו. זו נקודת המוצא לדיוננו במאמר זה, ונבחן בו את הפוטנציאל ואת הדילמות הכרוכות בכך. רכיב אחד של הדיון מתייחס לשאלת תרומתו הפוטנציאלית של ידע המופק במחקרים אנתרופולוגיים. רכיב נוסף דן במקומם של אנתרופולוגים בעולמות של עשייה מסוגים שונים, מעבר לגבולות המחקר והלימוד עצמו. נבחן כיצד תובנות אנתרופולוגיות, ידע אנתרופולוגי ומחקרים אנתרופולוגיים יכולים לתרום לחברה הרחבה בתחומים רבים, כגון עיצוב מדיניות חברתית, תכנון ועבודה עם קהילות מוגדרות. ובאופן רחב יותר – נבחן אם וכיצד אנתרופולוגים יכולים לתרום לעיצוב המרחב הציבורי – החברתי, התרבותי והפיזי. דיון זה נוגע לסוגיות "מעשיות", אבל גם לנקודת המבט וההתייחסות שהאנתרופולוגיה מציעה להבנה ולתפיסה של תהליכים חברתיים ותרבותיים בסיסיים והתפתחויות חברתיות עכשוויות.

שאלת השימוש של הידע והמחקר האנתרופולוגיים עומדת בלב דיון עכשווי על הרלוונטיות של האנתרופולוגיה בתקופתנו ועל כיווני התפתחותו של התחום. דיון זה הוא דינמי ובעל ממדים רבים, משום שגבולותיו של מה שנתפס כרלוונטי מבחינה חברתית ותרבותית משתנים כל הזמן בשל נסיבות משתנות (Mazzarella, 2002). התפתחות הדיון ואופיו קשורים ישירות גם לכמה משברים בתחום האנתרופולוגיה שחלו בעשורים האחרונים, והם יידונו בהמשך. ואולם, מדובר בדיון שנקודת המוצא שלו ברוב המקרים היא אקדמית במהותה: מבט ביקורתי, אך בכל זאת מבט ממגדל השן. אנתרופולוגיה כאן היא קודם כול תחום חקר אקדמי. נקודת מוצא זו יוצרת הבחנה בינרית שאינה רק מושגית, וכך נוצרת היררכיה בין מחקר לשמו לבין מחקר המשרת עשייה או פעולה הנתפסות כחיצוניות לו.

מטרת המאמר

לעומת עמדה זו – המקובלת כמובנת מאליה בעיני רבים – במאמר זה נבקש להראות כי כאשר נקודת המוצא היא של האנתרופולוגיה כפרקטיקה, שאלת הרלוונטיות נושאת משמעויות נוספות ומורכבות נוספת.¹ בכך אנו מערערים על ההבחנה הבינרית בין

1 אקבר אחמד וכריס שור (Ahmed & Shore, 1995) הבחינו בין שלוש משמעויות של רלוונטיות: צרכנית, תאורטית ומוסרית. גישתנו במאמר זה משיקה למשמעות השלישית, ולפיה נקודת המוצא לדיון ברלוונטיות צריכה להיות בחינת הערך המוסרי והפוליטי של ידע אנתרופולוגי והדרכים שהוא מנוצל בהן. עם זאת, לדיון זה ברלוונטיות יש גם משמעויות תאורטיות, כפי שנראה בהמשך.

מחקר לבין מעשה, שרווחה באנתרופולוגיה עד לא מכבר. אם כן, נבקש לבחון כאן את שאלת הרלוונטיות של האנתרופולוגיה לצורות שונות של עשייה אנתרופולוגית ברצף בין האקדמיה לבין עולם המעשה. דיוננו מתייחס לפעילותם של חוקרים אקדמאים מעבר לשיח המחקרי עצמו, אך לא פחות מכך – גם לפעילותם של אנתרופולוגים שאינם משולבים במערך האקדמי. בהמשך לכך נטען כי דרוש מבט מקיף על ידע אנתרופולוגי ועל הקשריו השונים. אדרבה, ראייה מצמצמת פוגעת ביכולתה של האנתרופולוגיה לממש את הפוטנציאל הגלום בה לתרום לחברה בכללותה.

בהבעת ברצוננו להזהיר מפני הנטייה לזהות רלוונטיות רק עם אוריינטציה יישומית או עם אנתרופולוגיה העוסקת בשאלות של צדק חברתי ופועלת לפתרון בעיות. האם מחקר הוא בעל ערך רק כאשר הוא מתמודד עם בעיה חברתית או כאשר הוא עוסק באוכלוסיות הנדחקות לשוליים? נקודת המוצא שלנו שונה. מחד גיסא, ייצור של ידע אנתרופולוגי יכול להיווצר מתוך פרקטיקה, ומאידך גיסא, גם מחקר לשמו באנתרופולוגיה יכול להתגלות כבעל רלוונטיות כלל-חברתית ואף בעל משמעות שימושית לפעולה בתחומים שונים, לאו דווקא צפויים מראש. גישה כזו תאפשר לגלות כי לידע אנתרופולוגי יש ממדים רבים של רלוונטיות.

כאשר יוצאים מן הדיון הפנים-אנתרופולוגי ובוחנים זירות חברתיות מגוונות, אפשר להצביע על ממדים שונים של רלוונטיות אנתרופולוגית. היא יכולה להתבטא כאשר סוגיה המעסיקה את השיח הציבורי מוארת מזווית חדשה בעזרת ידע אנתרופולוגי או כאשר מתגלה האפשרות שלידע אנתרופולוגי יש השלכות כאן ועכשיו, שראוי להביאן בחשבון בגיבוש מדיניות או בתכניות חינוך והכשרה. לתרומה כזו כבר נודעה חשיבות בעבר בהתפתחויות חברתיות שונות (כך, למשל, במקרה הישראלי, בזיקה לשאלות של התמקמות עולים/מהגרים בעת הגירה המונית, כגון בשנות ה-50 וה-90). ואולם, שאלת תרומתה של האנתרופולוגיה מקבלת ממדים נוספים כשמדובר בהתפתחויות טכנולוגיות וחברתיות בנות-זמננו. אפשר לשאול, למשל, מה מקומה של האנתרופולוגיה בהתפתחויות המרובות של תרבות הצריכה ואף בחידושים בעולם הטכנולוגיה המשנים את פני החברה. לחלופין, או אולי בהמשך לכך, אפשר לשאול אם יש מקום לאנתרופולוגיה כשותפה בעיצוב משמעות בחברה ובתרבות של ימינו, המשתנות במהירות.

סוגיית הרלוונטיות של ידע אנתרופולוגי לנוכח התפתחויות ומשברים בתחום

העיסוק בשאלת הרלוונטיות של ידע אנתרופולוגי קשור לסימנים של משבר באנתרופולוגיה שהופיעו בשליש האחרון של המאה ה-20 ולדיון בהם. מרקוס (Marcus, 2012) ציין כי האנתרופולוגיה מתמודדת עם משבר בקבלה (Crisis of reception), עם ייצור מתמיד של אתנוגרפיה בלי שמישהו יקבלה. פיקוק (Peacock, 1997, p. 10) טען

שאנתרופולוגיה היא תחום חקר בלא נראות (invisible discipline). אין לה מעמד ברור באקדמיה ואף לא בציבור הרחב, אף שהיא עוסקת בכל הסוגיות האנושיות בזכות האוריינטציה ההוליסטית, ההקשרית והמשווה שלה. באשר לדיון הנוכחי, השאלה המרכזית היא כיצד מצב זה משפיע על עבודה אנתרופולוגית מחוץ לאקדמיה, ובד בבד – כיצד התבוננות על עבודה כזו יכולה להציע תובנות חדשות על הרלוונטיות של האנתרופולוגיה.

לתחושות המשבר באנתרופולוגיה ניתנו הסברים שונים, חלקם חיצוניים לתחום הדעת וחלקם פנימיים לו. בשנות ה־70 של המאה ה־20 נשמעה הטענה באשר למרכזיות ההשפעה הקולוניאלית על המחקר שעניינו חברות מחוץ לאירופה, לרבות עבודת שדה אנתרופולוגית ודרכי הצגתה (Said, 1978; Cohen, 1980; Asad, 1973). בהמשך, בשנות ה־80, בלט משבר הייצוג, והוא ביטא ספקנות באשר לזכותם של האנתרופולוגים לייצג תרבויות אחרות. בתגובה לכך פנו מקצת האנתרופולוגים לרפלקסיביות מופגנת בנוגע למעמדם בחברה או לחייהם הפרטיים. בה־בעת זכו אתנוגרפיות מפורטות ומעמיקות להדגשה מחודשת וכך גם פנייה לניתוחים ספרותיים של טקסטים. בהר (Behar, 1996, p. 162) טענה כי בעקבות מגמות אלו הפכה האנתרופולוגיה לנחלתם של וירטואוזים של פרשנות (interpretive virtuosos). השפעות אלו ניכרות בתחום גם היום על אף אוהרות הנוגעות לתקפותן ולקבלתן בלא ביקורת (Geertz, 1988; Handelman, 1994; Lewis, 2014; Trautmann, 1997).

למגמות אלו התווספה חרדה פוסט־מודרנית באשר ליכולתה של האנתרופולוגיה להציג כיאות את המציאות החברתית (Marcus & Fischer, 1986) ובנוגע לאובדן האמון בפרדיגמות מדעיות מודרניות ובמטה־נרטיבים. סיבה נוספת לתחושת המשבר היא התפצלות המקצוע לתת־דיסציפלינות, המקשה על גישה לנושאים עכשוויים מתוך הראייה ההוליסטית שאפיינה את האנתרופולוגיה בעבר (Ghani & Wolf, 1987). לאתנוגרפים, שכלי העבודה העיקריים שלהם תלויים בהכרה מפורטת של מציאות מקומית, לא היה ברור כיצד שומרים על ראייה הוליסטית ובו־זמן מביאים בחשבון נקודות ראות של תחומי דעת אחרים, כגון מדעי המדינה וחקר הכלכלה הגלובלית, ונתונים מזירות אחרות.

ואולם, למרות התלבטויות אלו המשיכה האנתרופולוגיה להתפתח, והתפתחותה אף ניזונה מן ההתמודדות עם משברים למיניהם. באופן פרדוקסלי, גם להצלחתיה הייתה תרומה להיווצרות תחושת המשבר. האנתרופולוגיה הייתה חלוצה בשימוש באתנוגרפיה ככלי מרכזי לאיסוף נתונים ובהדגשת המושג "תרבות" שליווה אותו.²

2 דוגמה לניתוח ביקורתי הדן במערכי היסוד של הגישה האנתרופולוגית (כגון תרבות והיחס בין תאוריה לבין נתונים מעבודת שדה) בויקה למחקר הערכה בעל משמעויות מעשיות אפשר למצוא בעבודתו של גולדברג (Goldberg, 1984, pp. 131-133) שדנה בנוער בקריית שמונה. ראשיתה של העבודה במחקר הערכה שבוצע לבקשת גופים וקרנות לתועלת הציבור (קרן פורד־ישראל וקרן אבי היישוב) שפעלו אז לקידום העבודה עם נוער במצוקה.

בהשפעת האנתרופולוגיה אימצו דיסציפלינות שונות, לרבות תחומים של ידע מעשי, את המתודה האתנוגרפית והשתמשו בגישות אנתרופולוגיות לבחינת תופעות חברתיות ותרבותיות. כיום אין לאנתרופולוגיה מונופול על הפקת אתנוגרפיות או על עיסוק בתרבות ובנגזרותיה, ודוגמה לכך היא הדיון ברבות-תרבותיות. שימוש באתנוגרפיה רווח כיום בדיסציפלינות אחרות, כגון לימודי תרבות, התנהגות ארגונית, מנהל עסקים, לימודי עבודה, משפטים, תקשורת, חינוך, תאטרון ומקצועות טיפוליים, ואף סוכני תרבות, כגון סופרים, עיתונאים ובמאי סרטים, מבצעים אתנוגרפיות. נוסף על כך, תוכנות, מושגים ומונחים אנתרופולוגיים מחלחלים לאמצעי התקשורת ומשם לשיח הציבורי הרחב. משום כך עולה שאלה רחבה על עתידה ועל מעמדה של האנתרופולוגיה כדיסציפלינה שיש לה מאפיינים סגוליים ייחודיים.

שאלה זו מתחדדת דווקא לנוכח הצלחות עכשוויות של האנתרופולוגיה. דוגמה לכך היא צריכה גוברת של מחקר אנתרופולוגי במסגרת תאגידים גדולים ומפעלים תעשייתיים ועסקיים. הדרישה בהם היא לחקר תרבויות של יצרנים, עובדים וצרכנים, על האינטראקציות ביניהם ועל דרכי שיווק ופרסום בעידן גלובלי ורבות-תרבותי (Suchman, 2012). התפתחות נוספת היא הביקוש לאנתרופולוגים בחברות העוסקות באינטרנט ומחפשות דרכים חדשות להבין את הממשק בין משתמשים לבין פיתוחים שונים ברשת. וכך, בעוד מדעי הרוח היו הפטרון של האנתרופולוגיה בשנות ה-80, כיום אפשר לזהות פטרונות לסוגים מסוימים של מחקר אנתרופולוגי בקרב אנשי טכנולוגיה ועסקים.

אך אליה וקוץ בה. גם במקרים אלו קבלה של האתנוגרפיה בתחומים אחרים היא לעתים סטראוטיפית או מוגבלת לעומת האופן שבו אנתרופולוגים חושבים על מה שיש לתהליך האנתרופולוגי להציע. נזכיר כאן מה שהודגש במבוא למאמר – השימוש בגישות אנתרופולוגיות בתחומי דעת ובמקצועות אחרים עשוי להפוך לטכני בלבד, ולא לצאת מנקודת המוצא המאפיינת את האנתרופולוגיה, זו שהידע והפרקטיקה כרוכים בה זה בזה. התפיסה העצמית של האנתרופולוגיה מדגישה כי התחום הוא זירה ליצירתיות, לניסוח השערות ולעיסוק בשאלות גדולות, ולא רק הבאת ידע על מקרה חקר מסוים, ידע היכול, למשל, לאשש או להפריך לכל היותר מחלוקות על מדיניות מסוימת. שימוש זה באנתרופולוגיה הוא חשוב, אך הוא מוגבל ומגביל מנקודת הראות של התהליך האתנוגרפי עצמו (Marcus, 2012, p. 79). אם כן, בד בבד עם תרומה מעשית למחקר של תרבויות צריכה חדשות, למשל, חשוב להדגיש כי דווקא התפתחויות כאלו מבליטות שאלות יסוד על דמות החברה האנושית כולה.

שתי דוגמאות לכיוון חשיבה כזה ניתנות במאמרו של פרוסטיג (2019), המציע כיצד דיאלוג ועיצוב יכולים לשמש בסיס להפיכת העיצוב לבעל חשיבות חברתית והשפעה על הסביבה, ובמאמרו של עיד (2019), המראה כיצד מחקרים אתנוגרפיים פרטניים היו בסיס לתאוריה המשווה של הכלכלנית זוכת פרס נובל, אלינור אוסטרום, על ניהול משאבי טבע שהם נחלת הכלל. דיוננו בסעיפים הבאים יתמקד ברלוונטיות הקשורה

בתרומתה המעשית של האנתרופולוגיה בשדות חברתיים שונים. עם זאת, חשוב לזכור את הויקה הבסיסית של כל מהלך אנתרופולוגי לשאלות רחבות יותר על דמותה של החברה האנושית.

הצעות וכיווני חשיבה של אנתרופולוגים באשר לשאלה כיצד להפוך את עבודתם לרלוונטית יותר

מה הם כיווני המחקר וההתפתחות הרצויים כדי להעצים את חיוניותה של האנתרופולוגיה? בעשורים האחרונים התקיימו דיונים מגוונים בשאלה זו. בתוך שדה רחב זה נתמקד בפעילות אקדמית המכוונת לסוגיות המעסיקות את החברה, ובייחוד למשמעותו של המהלך האנתרופולוגי מעבר לגבולות האקדמיה. אף שזה רק ממד אחד בשיח עכשווי בתוך הדיסציפלינה, כיוון זה תפס מקום מרכזי בדיונים בנושא. במילים אחרות, בדיון בשאלת הרלוונטיות בולטת שאיפה להמציא מחדש את האנתרופולוגיה ולהופכה לציבורית על-ידי הבלטת הממד המעשי-יישומי שלה. רילקו-באוור ועמיתיה כינו את המהלך הזה "אנתרופולוגיה בשימוש" (Rylko-Bauer, Singer, & Willigen, 2006). ואולם, לפני הדיון בהצעות אלו נזכיר שתי התפתחויות כלליות יותר החשובות לדיון. באנתרופולוגיה בת-זמננו יש מקום מרכזי לכיוון המכונה "אנתרופולוגיה בבית", שצמח כתולדה של מעבר הדרגתי ממחקר על אוכלוסיות המרוחקות מן החוקר, בייחוד חברות לא מערביות, למחקר על חברות האם של החוקרים, וכן מחקר של תרבויות ההולכות ונוצרות חדשים לבקרים בהווה. רכיב נוסף הקשור בכיוון זה הוא המעבר ממחקרים תאורטיים-מתודולוגיים להתמקדות בתחומים כגון חינוך, ניהול, רווחה, בריאות ורפואה. אף שהיו מגמות כאלו גם בראשית דרכה של האנתרופולוגיה, הן משתקפות היום ביתר שאת. בחלק מן התחומים האלה, כגון רפואה וחינוך, התמסד מחקר שיש לו גם משמעויות שימושיות וחברתיות, ויש פוטנציאל גם בפנייה לתחומים נוספים.

כיוון שני המשתקף בהתפתחויות של העשורים האחרונים בא בעקבות הקריאה "לחקור כלפי מעלה" (studying up) (Nader, 1988). זו קריאה לשנות את פרופיל הנחקרים ואת יחסי החוקר והנחקרים, ובייחוד לחקור את בעלי הכוח בחברה, הקובעים את סדר היום הפוליטי, הכלכלי והחברתי. ההנחה היא שחשיפת המקורות והשיטות לשליטה בורות מסוימות וממוקדות היא המפתח לשיפור למען הציבור כולו. עמדה זו משלימה את הדרישה שהאנתרופולוגיה תפנה תשומת לב לכוחות הפוליטיים והכלכליים הפועלים על החברות שמתוּן לאירופה ולצפון אמריקה, ולא רק לילידים (first nations) שבאזורים אלו.

המעבר ל"אנתרופולוגיה בבית" והקריאה "לחקור כלפי מעלה" יצרו תשתית לפנייה אל אנתרופולוגיה רלוונטית ומעשית. ניתן לזהות שתי מגמות מרכזיות בולטות בכיוונים המרכזיים שהוצעו ל"אנתרופולוגיה בשימוש" (Rylko-Bauer et al., 2006), המושפעות

מן ההתפתחויות בתחום. שתי מגמות אלו אינן מוציאות בהכרח זו את זו, אבל היחס ביניהן מעלה שאלות חשובות שיידונו בהמשך.

מגמה אחת קוראת להרבות במחקרים יישומיים המיועדים לסייע לנחקרים, ובייחוד לאוכלוסיות מקופחות ופגיעות המתמודדות עם משברים, מתוך נקיטת עמדה מעורבת (engaged) מבחינה פוליטית ומוסרית. כיוון פעולה נוסף, המתכתב עם מגמה זו, דורש להגביר שותפות והדדיות עם נחקרים בכל שלבי המחקר. כיוון זה צמח במחקר אקדמי מתוך משבר הייצוג, והוא משתלב עם עקרונות יסוד שהודגשו עוד קודם בעבודה עם קהילות שונות. למושאי המחקר יש תפקיד בניסוח שאלות, בפרשנות הממצאים ובהסקת המסקנות. ראייה זו של היחסים בין חוקרים לבין נחקרים היא קריטית לפיתוח אנתרופולוגיה רלוונטית. היא גם מציגה שאלות אתיות בצורה מפורשת, וחשוב לשים לב להשלכותיה על מעורבות של אנתרופולוגים בסוגיות חברתיות שונות.

בה בעת נשמעה גם קריאה למעורבות אנתרופולוגים בהובלת פרויקטים מעשיים מתוך שיתוף פעולה עם מוסדות המדינה ועם חברות וארגונים ציבוריים ופרטיים. גם כאשר אנתרופולוג אינו מוביל ראשי בפרויקט, יש הקוראים להרבות בכתיבת חוות דעת ודוחות החורגים מן השיח התאורטי והאקדמי, ולתרגם מושגים ומונחים אנתרופולוגיים לשפה נגישה. להמלצה זו יש השלכות הנוגעות לתכניות לימודים ולהכשרה באנתרופולוגיה.

לצד מגמות אלו עלו הצעות לכיווני פעולה נוספים כדי להעצים את הרלוונטיות של האנתרופולוגיה. אסטרטגיה אחת היא התמחות כפולה של חוקרים, למשל מתן הכשרה אנתרופולוגית בתחומים כגון משפטים, מדעי הסביבה או ניהול עסקים. במינוח של ארווין (Ervin, 2000, p. 226): "לדבר בקולן ולהלך בנעליהן של דיסציפלינות אחרות".³ הצעה זו היא מורכבת: האם מדובר במהלך המחזק את המגמה, שנדונה למעלה, שבה מתודות מן האנתרופולוגיה עוברות לתחומים אחרים? ואם לאו – האם האנתרופולוגיה תהפוך למקצוע עזר לתחומים אחרים? נחוץ אפוא דיון מעמיק בקשר בין אנתרופולוגיה לבין תחומי חקר ומעשה אחרים, ונקדיש לכך מקום בהמשך.

כיוון נוסף המוצע הוא מעבר מהתמקדות במחקרי־מיקרו, שנועדו להתמודד עם סוגיות פוליטיות, כלכליות וחברתיות, להתמקדות במחקרי־מקרו ברמת המדינה או בויקה לתהליכי גלובליזציה ולמשברים המלווים אותם. לדוגמה, חקר תהליכי הגירה חובקי עולם, חקר עימותים בין מעצמות והאינטרסים המניעים אותן, היווצרות גושים כלכליים של מדינות או אסטרטגיות פיתוח בין־לאומיות. גם כאשר אנתרופולוג לא הוכשר לכדוק לעומק את הנושאים האלה, יש צורך להכיר כיצד פועלת השפעתם בזירות מקומיות. מעבר לכך, סוגיות אלו הן אנתרופולוגיות משום שהן מעצבות תפיסות בסיסיות של השאלה מה היא חברה, ויש בהן עניין ציבורי רב וזיקה לשאלות יסוד של מדיניות.

³ "To talk the talk and walk the walk of other disciplines"

בין מחקר אקדמי לבין מחקר יישומי

אם כן, ניתן לראות כי מתקיים דיון ער בשאלה כיצד להפוך את האנתרופולוגיה למעורבת חברתית ולבעלת היבטים שימושיים לחברה הרחבה. לדיון זה יש מגבלה הנובעת מכך שרוב המשתתפים בו מתייחסים לשאלת השימוש בידע האנתרופולוגי מנקודת מוצא אקדמית: הם מבקשים ליצור אנתרופולוגיה מעורבת בתוך השיח האקדמי, שממצאיה משמשים גם מחוץ לשיח זה. למגבלה זו מתבקש להצמיד שאלה משלימה: כיצד אנתרופולוגים המשולבים בשדות פעולה ועשייה יכולים להעשיר את הצד המחקרי של הדיסציפלינה מתוך התעמקות בעולמות האלה?

מצד אחד, חשוב לזכור כי ההבחנה בין מחקר בסיסי לבין עשייה או פעולה אינה בינרית, אלא מייצגת רצף בין טיפוסים אידאליים. בתוך, הן באקדמיה והן מחוצה לה, יש מגוון של פרקטיקות וצורות יישום של ידע אנתרופולוגי, כגון מחקר המכוון לתכנון מדיניות, מחקר מעורב (engaged anthropology) המסייע לקהילה מסוימת, מחקרי הערכה (למשל של תכניות חינוכיות), מחקרי פעולה (action research) שמדובר בהם על פעולה מעשית המשולבת במחקר, מעורבות בסנגור קהילתי ומתן קול לקהילות (advocacy) והכשרה ואימון של מנהלים, מקבלי החלטות, אנשי מקצוע ופעילי ציבור. מחקרים אלו יכולים להתנהל מחוץ למסגרות אקדמיות ותחת כותרות, כגון "שימוש בתובנות אנתרופולוגיות" או "אנתרופולוגיה מעשית" ככיוון מקצועי בפני עצמו.

ואולם, אף שמדובר ברצף מורכב, ההבניה המוסדית של האנתרופולוגיה כתחום חקר היא בינרית, והיא מאורגנת סביב ההבחנה בין ידע אקדמי לבין ידע יישומי. אל מול הקריאה להדגשת הרכיבים היישומים והמעשיים של הידע האנתרופולוגי בולט בשל כך מכשול מוסדי – היררכיה ברורה באקדמיה בין מחקר תאורטי-מתודולוגי לבין מחקר יישומי. ההבחנה בין אנתרופולוגיה אקדמית ותאורטית לבין אנתרופולוגיה יישומית או מעשית נעשתה רווחת עם התפתחות הדיסציפלינה וניסיונה לבסס את מעמדה האקדמי. היחסים בין האנתרופולוגיה היישומית לבין האנתרופולוגיה האקדמית מקבלים ביטוי שונה בארצות שונות. בארצות הברית ובחלק ממדינות אירופה ניתן מקום רב לאנתרופולוגיה יישומית,⁴ ואילו בישראל תחום זה נדחק לשוליים וכמעט אין מכירים בו בזכות עצמו. עם זאת, ניתן לומר בהכללה כי תפיסה בינרית המבחינה בין האקדמי לבין היישומי מאפיינת כיום את הדיסציפלינה בכללותה. ברוב המקרים, ובוודאי במקרה הישראלי, הבחנה זו כרוכה בהיררכיה חברתית הדוחקת לשוליים חוקרים יישומיים בהקצאת משאבים, בהעסקה, בקידום ובקביעות. מצב זה מוצדק לעתים באמצעות ביקורת כלפי אנתרופולוגיה יישומית, שלפיה היא אינה מתוחכמת

4 על אנתרופולוגיה יישומית ופרקטיקה אנתרופולוגית מעשית בארצות הברית ראו סקירה באתר האגודה האמריקנית לאנתרופולוגיה (American Anthropological Association, 2018). לדוגמה אחת לתכנית אוניברסיטאית בתחום האנתרופולוגיה היישומית ראו התכנית אוניברסיטת טמפה (University of South Florida, 2018).

מבחינה תאורטית וגם משופעת בבעיות אתיות לרוב. ואולם, תפיסות היררכיות אלו מצריכות בחינה נוספת.

ריילקו-באוור ועמיתיה (Rylko-Bauer et al., 2006) טענו שהבחנה בין אנתרופולוגיה יישומית לבין אנתרופולוגיה לא יישומית היא מערבית באופייה וראשיתה לאחר מלחמת העולם השנייה, וביתר שאת לאחר מלחמת וייטנאם. לדעתם, הבחנה זו אינה הולמת את המורשת ההיסטורית של הדיסציפלינה, שהיה בה חיבור בין שתי האוריינטציות, שהניח את יסודות המקצוע והפרה את המושגים, את נקודות המבט ואת התאוריות ואף את הסטנדרטים האתיים בו. סיליטו (Sillitoe, 2007) התריע שנוכחותם של אנתרופולוגים יישומיים באקדמיה היא נדירה. הוא ציין שגם בתיאור תפקידם מחוץ לאקדמיה רבים מהם אינם מגדירים את עצמם במפורש כאנתרופולוגים, ולכן האנתרופולוגיה היא בלתי נראית גם במסגרת עבודתם עם בעלי תפקידים אחרים. מצב זה מתבטא אף ביתר שאת בישראל, שהאנתרופולוגיה מצורפת בה מבחינה אקדמית לסוציולוגיה. עם זאת, הסוציולוג הישראלי עזריה (Azarya, 2010) הצביע על דילמות דומות גם בנוגע לדיסציפלינה שלו. הוא התריע על ההיררכיה בין מחקרים אקדמיים לבין מחקרים יישומיים ועל הניתוק של מחקרים אקדמיים רבים מן הסביבה החברתית, האזרחית והלאומית שהם נערכים בה, וגם מקהל הקוראים הפוטנציאלי. את הניתוק הזה כינה עזריה "הסתגרות במגדל שן גלובלי" (Azarya, 2010, p. 8). לטענתו, על חוקרים יישומיים להילחם בקביעות על הכרה ועל לגיטימציה מטעם הקהילייה המדעית. ואולם, כך נוצר פרדוקס: דווקא חוקרים שעבודתם היא הפחות בטוחה מבחינה פרופסיונלית, הם מי שעבודתם רלוונטית יותר לחברה.

דברים אלו מקבלים משנה תוקף כשאנו עוברים מדיון בסוציולוגיה להתבוננות באנתרופולוגיה, ובייחוד בחוקרים יישומיים באנתרופולוגיה. בדיון בהתפתחות האנתרופולוגיה בישראל ציין ויינגרוד, מראשוני האנתרופולוגים הישראלים ומן הבכירים בתחום, כי יחסית לתקופה שהיו בישראל אנתרופולוגים יחידים, לאנתרופולוגיה יש כיום נוכחות ואף התפתחה תודעה אנתרופולוגית. עם זאת, הוא הדגיש כי בישראל, בניגוד למקומות רבים בעולם, האנתרופולוגיה איננה מחלקה בפני עצמה, אלא מצורפת לסוציולוגיה. לדעתו, מצב זה הוא אנומלי, והוא משפיע גם על התפתחות האנתרופולוגיה וגם על מידת הרלוונטיות החברתית שלה ועל תפיסתה בציבור (ויינגרוד, 2010). בין השלכותיו של מצב זה אפשר למנות את היטשטשות הגבולות בין שני תחומי הדעת ואת הירידה במעמד האתנוגרפיה. יתרה מזאת, אף שהיו לאנתרופולוגיה הישראלית תקופות פריחה, נושאי המחקר נתפסים כיום כרחוקים מן העניין הציבורי. מדברים אלו עולה כי אנתרופולוגים העושים עבודה מעשית מצויים במצב של שוליות כפולה: ביחס לחוקרים האקדמאים ככלל, כפי שעולה גם מדבריו של עזריה (Azarya, 2010, p. 8), וביזקה לחוסר העצמאות של האנתרופולוגיה בישראל. ואולם, למרות מצב זה, ומתוך התייחסות אליו, מדיוננו עד כה עולה כי ראוי לבחון מחדש את משמעותה של אנתרופולוגיה הפועלת מחוץ לאקדמיה.

רלוונטיות ומעורבות: אנתרופולוגיה מעורבת חברתית ומאפייניה

אנתרופולוגיה מעורבת כדוגמה לידע רלוונטי ויישומי

נבדוק אפוא בתמצות מאפיינים מרכזיים של אנתרופולוגיה מעורבת ואת האתגרים העומדים בפניה. בדיקה כזו צריכה להביא בחשבון את ההבדלים בין סוגים של אנתרופולוגיה מעורבת, ובתוך כך נחוצה תשומת לב למיקומים שונים של אנתרופולוגים. הבחנה בסיסית היא בין מחקרים מעורבים הנעשים על-ידי חוקרים באוניברסיטאות לבין מחקרים הצומחים מן הכיוון המעשי, למשל כאשר עולה צורך בידע אנתרופולוגי בעת ביצוע פרויקט כלשהו, חברתי, סביבתי או אחר. במקרים רבים כאלו מעורבים אנתרופולוגים שאינם אנשי אקדמיה, אבל יש גם מקרים לא מעטים שמפעילי פרויקטים מעשיים פונים בהם לחוקרים באוניברסיטאות.

ויקטוריה סנפורד ואסאל אנג'ל-אג'ני (Sanford & Angel-Ajani, 2006) דנו במקומם של מחקרים בעלי אופי יישומי-מעורב באנתרופולוגיה האמריקנית וציינו כי לאחרונה יש פריחה של מחקרים כאלו שמרביתם מתמקדים באוכלוסיות שוליות, מנוכרות ומנוצלות. מחקרים אלו עוסקים בסוגיות, כגון עוני, סבל, דיכוי, עימות ואלימות, מתוך חשיפה ביקורתית של יחסי כוח לא שוויוניים ודרישה להשיג צדק חברתי ולהוקיע תהליכים של ניצול ואלימות, הנגרמים בין השאר בגין תהליכי מודרניזציה.

החוקרות הצביעו על מטרות שונות המשתלבות במגמה זו והציגו אותן מן הקל אל הכבד. מטרה אחת היא להקשיב לנחקרים ולהשמיע את מצוקותיהם לציבור בכללותו, ובייחוד לסוכנים חברתיים ולמקבלי החלטות. מטרה נוספת היא להעצים את הנחקרים בהתמודדותם עם מצוקותיהם. אחת הדרכים היא לספק להם כלים אנליטיים להבנת חייהם וכן שפה שתאפשר להם לנסח את מחשבותיהם ואת רעיונותיהם ("ארטיקולציה") ולתאר בבירור את מצבם. ולבסוף, אנתרופולוגים מעורבים רואים את תפקידם גם בתמיכה בנחקרים ובהתערבות אקטיבית לטובתם במגעים עם גורמים שונים במטרה להשפיע על מדיניות ציבורית ולקדם שינויים. חוקרים אלו מודעים להשפעה המעשית המצומצמת של עבודתם, אך מאמינים כי יש השפעה פוליטית גם לעצם ההקשבה לבעיות הנחקרים, לתיעודן ולביטויין הברור (Sanford & Angel-Ajani, 2006, p. 229).

מחקרים רבים יותר מלווים כיום בפעילות מעשית למען שינוי המצב של קבוצות הנפגעות מכוחות הגמוניים שונים, מעימותים וממנגנוני הקפיטליזם המאוחר. בעקבות כך צמחו גישות אנתרופולוגיות הרואות את עצמן לא רק כמעורבות, אלא כמקדמות אקטיביות פוליטי ואזרחי (Hale, 2006, 2008), ויש גם אוניברסיטאות המכשירות אנתרופולוגים ברוח זו.⁵ גישות אקטיביסטיות הן גם תולדה של עמדות תאורטיות ואידאולוגיות שונות, כגון אקטיביזם סביבתי ואקטיביזם פמיניסטי (Craven & Davis, 2013).

5 דוגמה מובהקת היא תכנית לאנתרופולוגיה אקטיביסטית (activist anthropology) באוניברסיטת אוסטיין, טקסס (The University of Texas at Austin, 2018).

עמדת החוקרים המקדמים גישה זו היא של מעורבות אתית ופוליטית: מחויבות לא רק לאתיקה מחקרית (research ethics) וליחסי אמון, כבוד הדדי וחיסיון עם הנחקרים, אלא גם לאתיקה של מחויבות (committal ethics), הכוללת התמודדות אישית עם ההקשרים המוסריים והפוליטיים שהם פועלים בהם (Armbruster & Laerke, 2008, p. 1). עמדה זו מחייבת את החוקרים לרפלקסיה על מערכת הערכים האישית שלהם ושל תרבויות המוצא שלהם, על הפריבילגיות שיש להם לעומת הנחקרים ועל תרומתם העקיפה לייחסי כוח בלתי שוויוניים. היא מצריכה גם התמודדות עם מושגים תאורטיים כלליים, כגון עקרונות של צדק ושוויון, העלולים להיות טעונים באתנוצנטריות מערבית.

בה בעת נשאלת השאלה אם וכיצד משפיעה נקודת מוצא זו על המחקר עצמו. יש המזהים בעייתיות בתפיסת האנתרופולוג כ"עושה טוב" (do-gooder), בדרך היוצרת דמיון בין האנתרופולוג לבין העובד הסוציאלי. מיקומים כאלו יכולים להעמיד בסימן שאלה את יכולתה של האנתרופולוגיה להיות ביקורתית (ככלל וגם כלפי עצמה). במילים אחרות, השאלה היא מה קורה כאשר תשומת הלב החשובה לסוגיות של מעורבות ומחויבות פוליטית מסיטה הצדה מאפיינים אחרים של הפרקטיקה האנתרופולוגית, כגון הדגשת המורכבות, מתן מקום לריבוי קולות וניסיון להימנע מהנחות יסוד מוקדמות. ודוק, אין כוונה לטעון כאן שיש בהכרח מתח בין עמדה ביקורתית לבין עמדה מעורבת, אלא רק לשאול כיצד אנתרופולוגים מצליחים לשלבן בפועל.

ראוי לציין כי בעבודה עם אוכלוסיות חלשות או מוחלשות האנתרופולוגיה יכולה לתרום לא רק ישירות לקבוצות האלה. אדרבה, התבוננות אנתרופולוגית יכולה להראות, למשל, כיצד שאלות בסיסיות עומדות מאחורי סוגיית תכנון. נדגים זאת בויקה לניסיונם של כותבי המאמר. הרווי גולדברג, במחקר הערכה על נוער בקריית שמונה שנערך בשנים 1976–1973 (Goldberg, 1984), שאל על קיומו או על משמעותו של המושג "נוער" בהקשר התרבותי של הצעירים בעיירות הפיתוח. נוער, בהקשר המודרני של גיל ההתבגרות, הוא מושג הרלוונטי למעמד הבינוני שהתפתח בעקבות המהפכה התעשייתית, כאשר צעירים החלו לרכוש השכלה נוספת לפני כניסתם לשוק העבודה בגיל מאוחר יותר. ככל הנראה, דימוי זה של נוער רווח בקרב אנשי השירותים החברתיים, אך הוא לא עלה בהכרח בקנה אחד עם התפיסות של משפחות המהגרים בעיירה שהמחקר נערך בה. מנקודת המוצא התרבותית שלהם, נוער משתלב בשוק העבודה כבר בשנות העשרה המוקדמות. ניתוח זה מפנה תשומת לב לכך שהמדיניות מושתתת על הנחות יסוד שיש לבחון אותן מחדש. בעבודתו על היחס לשונות בקרב המהגרים/עולים מברית המועצות לשעבר בשנות ה-90 (ברם, 2003; Bram, 2008) הפנה ברם את תשומת הלב לכך שהמדיניות מבוססת על הנחות של אחידות תרבותית וחברתית-דמוגרפית בנוגע לאוכלוסייה, שהיא למעשה מגוונת ומחולקת לכמה קבוצות אתנו-תרבותיות. בהמשך לכך הוא הדגיש כי השאלה אינה רק מעשית ואינסטרומנטלית, ויש לשים לב לפגיעה של מדיניות זו במהגרים בשל אי-הכרה או בשל הכרה שגויה בזהותם ובתרבותם.

יישום ידע אנתרופולוגי צריך להיעשות על-ידי קישור המקרה הנחקר לשאלות רחבות ומתוך בדיקת משמעות הדיון לאוכלוסיות אחרות. הצבת סוגיות בהקשר מקיף ומשווה היא מן המאפיינים העיקריים של האנתרופולוגיה, והיא מופיעה במחקרים רבים הנעשים מתוך אוריינטציה אקדמית-מחקרית מובהקת. כאן עולה ממד נוסף של סוגיית הרלוונטיות. מחד גיסא, האנתרופולוג המעוניין בהשפעה צריך להיות מסוגל להציג את ממצאיו בצורה המתקשרת עם גורמים ועם קהלים מחוץ לדיסציפלינה שלו. מאידך גיסא, דווקא שמירת הקשר בין האנתרופולוגיה היישומית-מעורבת לבין האנתרופולוגיה המחקרית יכולה לסייע להצבתה בהקשר רחב יותר וכך להופכה למשמעותית יותר. דוגמה לכך ניתנת במאמרה של תלמיכה (2019), המאירה את סוגיית ההמתנה של מהגרים בכוח במחנות זמניים באופן המקשר בין תאוריה לבין מעשה. לפעולתה זו יש השלכה הן על מדיניות והן על מחקר רחב יותר בנושאים של הגירה ופליטות.

שימושים חברתיים בידע אנתרופולוגי: בין ביקורתיות לבין יכולת השפעה
 החלוקה לאנתרופולוגיה מעורבת-יישומית לעומת אנתרופולוגיה תאורטית אינה מביאה בחשבון עולמות של פרקטיקה, שפועלים בהם אנתרופולוגים מעורבים. בהקשר זה יש לשים לב בייחוד לדילמות בשטח שאנתרופולוגים הפועלים בתחומים חברתיים, מתמודדים עמן. כאן אנו מבקשים להצביע על שני נושאים לבחינה. הראשון מתמקד במיקומו של האנתרופולוג בפרויקט או בשדה פעולה נתון וביחסו לכוחות ולמסודים הפועלים בו, ואילו השני נוגע לתפיסת תרומתם הפוטנציאלית של אנתרופולוגים בכלל.

חוקר המנסה לרתום ידע אנתרופולוגי לשימוש חברתי נדרש לנווט בין ביקורתיות לבין יכולת השפעה. גישה ביקורתית ורפלקסיבית מצריכה תשומת לב מתמדת למוקדי כוח שונים במדינה ובחברה. ואולם, יש מתח פוטנציאלי בין נטייה זו לבין היכולת להיות רלוונטיים או אפקטיביים כדי לממש את התובנות בפעולה שתביא להשפעה במקרים מסוימים. למעשה, אנתרופולוגים נוקטים התייחסויות ועמדות שונות מאוד זו מזו בנוגע לסוגיה זו. כדי להאיר מתח זה נציע להבחין בין שני טיפוסים אידאליים: אנתרופולוגיה יישומית (applied anthropology) ואנתרופולוגיה מעורבת (engaged anthropology). לכאורה, מדובר במושגים המשלימים זה את זה או בעלי משמעות קרובה, אך לצורך הדיון נשתמש כאן בכותרות אלו כדי להצביע על גישות שונות ולפעמים מנוגדות ביישום של ידע אנתרופולוגי. בהמשך נבקש להראות כיצד הבחנה בינרית זו מיטשטשת כאשר עוברים למישור של פרקטיקה.

ההבחנה בין טיפוסים אידאליים אלו מקבלת משמעות כאשר מתמקדים במיקומו של האנתרופולוג בשדה רלוונטי זה או אחר. אנתרופולוג יישומי הוא מי שעובד במערכות שונות ומביא ידע או מומחיות המסייעים לפעולתם של ארגונים שונים. הוא יכול להיות עובד קבוע בארגון או יועץ חיצוני, ועבודתו יכולה להיות מתוך עמדה של מעורבות חברתית ותרומה לחברה כולה. ואולם, מיקומו בארגון עלול להטות את תפיסותיו ואת

עבודתו, ובמקרים אלו אנתרופולוגיה יישומית יכולה להפוך בקלות לאנתרופולוגיה המכוונת למטרות המשרתות את הממסד או את הכוחות ההגמוניים בחברה. כך, למשל, נעשו עבודות רבות המתייחסות לקהילה של יוצאי אתיופיה בישראל, אולם בקרב צעירי קהילה זו נשמעות כיום טענות כלפי רבים מן המחקרים האלה, ובייחוד טענות כי מחקרים אנתרופולוגיים יישומיים שירתו בעיקר את הממסד שהציב לעצמו מטרה "לטפל" בקהילה.⁶ אזכורה של סוגיה רגישה זו אינו בא לנקוט דעה חד-משמעית בוויכוח זה, מה גם שההכללות גורפות אינן משרתות את הדיון, אלא להצביע על בעייתיות אפשרית של גישה יישומית ההופכת לגישה טיפולית.⁷

האנתרופולוגיה המעורבת, לעומת זאת, מדגישה מלכתחילה את מחויבותו של החוקר בראש ובראשונה לקהילות שהוא חוקר, או בניסוח אחר – לקהילות שהוא עובד עמן. לעתים קרובות אנתרופולוגיה מעורבת תופסת את עצמה ואת מהותה כמי שפועלת כנגד כוחות הגמוניים בניסיון לתרום לערכים כשוויון, חירות, הכרה בזהות או פשוט נגישות למשאבים.⁸

ואולם, הצבה כזו של "יישום" (בהקשר ממסדי) בניגוד ל"מעורבות" (היכולה להוביל להתנגדות מתוך מחויבות) היא פשטנית ואף מהותנית. במקום זאת ההבחנה צריכה לשרת חשיבה על רצף של מצבים שאפשר למקם עליו דילמות קלאסיות הקשורות למחקר בעל משמעות חברתית בכלל, ולמעורבות של אנתרופולוגים הממוקדת בפעולה מעשית בפרט. האם עדיף לאנתרופולוג, השואף לחולל שינוי חברתי או חותר להושיט סיוע לקבוצות מודרות, לעבוד בתוך המערכות הממסדיות ההגמוניות או מתוך התנגדות להן? ובמבט מזווית קצת שונה – האם ראוי לאנתרופולוג לצבור בעצמו כוח ממסדי או ארגוני לשם השגת מטרתו או שעליו להדגיש דווקא את עמדתו השולית, המאפשרת, לדעת רבים, להגיע לתובנות אנתרופולוגיות? ואם מדובר במצבים מתפתחים, איך מחליטים מתי כל גישה היא המתאימה ביותר?

דוגמה מעניינת להתמודדות עם סוגיות אלו אפשר לראות בעבודתו של דה-וואל (de Waal, 2010), מומחה לסודן ולקרן אפריקה, שהיה מעורב בפעולתם של ארגוני סיוע רבים. דה-וואל נע במהלך פעילותו בין פעולה בתוך גופי סיוע לבין ביקורת

6 דוגמה לכך היא הביקורת של קבוצה שקראה לעצמה "YES" (Young Ethiopian Students). ראו, למשל, את מאמרם "על הכלכלה הפוליטית של 'מדעי יהדות אתיופיה' ועל תרומתם המשמעותית של יהודי אתיופיה לחברה והכלכלה הישראלית" (סטודנטים אתיופים צעירים YES, 2012). ראוי לציין שבביקורת על חלק מן האנתרופולוגיה היישומית הם משתמשים במחקר של אנתרופולוגים אחרים, שיצאו נגד חלק מדפוסי הקליטה של יוצאי אתיופיה.

7 לדיון בגישה טיפולית ולהבחנה בינה לבין גישה שיש בה הכרה ושיתוף פעולה עם הקהילות שהמדיניות החברתית מופנית אליהן ראו ברם (2016). הטיפולוגיה המוצעת רלוונטית גם לבחינת סוגי המעורבות של חוקרים בשדה הנחקר.

8 לגישות שונות ביחס לאנתרופולוגיה מעורבת ראו גם קרטיס (Curtis, 2010), לו ומרי (Low & Merry, 2010) ושאה (Shah, 2008). על אנתרופולוגיה יישומית ואנתרופולוגיה מעורבת בישראל ראו הלפר (Halper, 1993) וכן הלפר ונודלמן (Halper & Nudelman, 1993).

עליהם. דיונו בדילמות ובפרדוקסים הקשים של פעילות הומניטרית באזורים מוכי אסון מבהיר את הקושי הטמון בניסיונות התערבות מלכתחילה, וניתן להבין ממנו את הצורך לנוע בין פעולה עם ארגונים למיניהם לבין ביקורת עליהם. דוגמה ישראלית לתנועה בין עבודה עם רשויות ממשלתיות וציבוריות לבין ביקורת עליהן, ואף התנגדות למדיניותן בהקשר של קבוצות מהגרים מודרות, אפשר לראות בעבודתו של ברם (2008, עמ' 431-440; Bram, 2006).⁹ לאורך זמן ייתכנו אפוא מקרים שבהם יבחר האנתרופולוג בעל עמדה מעורבת לעבוד פרק זמן מסוים עם ממסדים מדינתיים במטרה לתרום בדרך זו, אבל בעקבות התפתחויות בשטח יצא נגד ממסדים אלו ויעבוד מחוץ להם, ולהפך. אם כן, נדרשת תשומת לב מתמדת למתח שבין גישה פרגמטית לצורך שימוש בידע לשם השפעה ואף להובלת שינוי לבין מצב שבו האנתרופולוג עצמו מסייע, לא בהכרח במודע, לשעתק את הסדר החברתי המשרת כוחות הגמוניים בחברה. נוסף על כך, עבודה יישומית ומעורבת של האנתרופולוג עשויה לייצר דילמות נוספות.

דילמות בעבודה יישומית ומעורבת

אנתרופולוגים העוסקים בפרקטיקה מעורבת ויישומית עומדים בפני דילמות נוספות במהלך עבודת שדה, בכתובה ובהצגת ממצאי המחקר. מקצתן מוצגות כאן.

דילמות של מיקום והתמקמות

האנתרופולוג אינו מנותק מסביבתו – הוא מגיע ממקום מסוים, ולרוב יש לו קשר עם גופים שונים. למשל, חוקר יכול להיות קשור לגופי סיוע, אך יש אנתרופולוגים מעורבים הקשורים למוסדות אקדמיים, ואחרים הפועלים מתוך הניעה (מוטיבציה) אישית בלא שייכות מוסדית. כיצד משפיע מיקומו של האנתרופולוג על מעורבותו? שאלנו למעלה כיצד נתפס האנתרופולוג בעיני קובעי מדיניות, וכדי לענות על כך יש צורך להביא בחשבון גם את אופן תפיסתו בעיני הפועלים השונים בשדה. האם האנתרופולוג נתפס כמי שבא לסייע, בדומה לעובד קהילתי, או שהוא נתפס בראש ובראשונה כחוקר? מתי ואיך ניתן לשלב בין עמדות אלו? דוגמאות לסוגיות אלו אפשר לראות במאמרים שונים בגיליון זה: שני (2019) דן בתפיסות של סביבה ובמיקומו כאנתרופולוג בין הצדדים השונים בעימות סביבתי. הוא מצביע על יכולתו של המחקר ליישב סכסוכים, אבל גם על הקשיים הכרוכים במעורבות החורגת מן המחקר. קולודני (2019) עוסקת בחורבות עירוניות ובתהליכים החברתיים והתכנוניים הקשורים בהן. היא מעדיפה לנקוט מבט אקדמי ביקורתי המרוחק מרחק־מה מן השדה, ושאלת נגיעתה לנושא כבעלת מקצוע הפועלת בשטח נותרת למעשה מחוץ לדיון עצמו. לעומת זאת, מאמרה של רענן (2019) מדגים מעורבות פוליטית של האנתרופולוג מתוך שימוש ויצירה של ידע אנתרופולוגי

9 לדיון רחב בסוגיה זו, המפתח ומדגים את הטיעונים המועלים כאן, ראו ברם (בהכנה).

רלוונטי. ואולם, רענן מבירה כי הזהות המחקרית נדחקה לעתים בשל הצורך בפעולה פוליטית ומוסרית ובשל המחויבות לקהילה שהיא עובדת עמה.

דילמות של מידת המעורבות ואופני המעורבות

במקרים שנחקרים מחולקים בהם לקבוצות בעלות אינטרסים שונים, מעורבות של אתרופולוג עלולה לפעול לטובת קבוצה אחת, אך לפגוע באותו זמן באחרת. לחלופין, יש מצבים שאנתרופולוגים פועלים בהם במודע למען קבוצת מיצוט הנמצאת במתח עם השלטונות, ומצב זה עשוי לאיים גם על האנתרופולוג. זו רק דוגמה אחת למעורבות אישית העשויה להעמיד את החוקרים בסיכונים פיזיים ולזמן חוויות טראומטיות בשדה הנחקר (Behar, 1996).

זהותם האישית של אתרופולוגים והקשרים שהם רוקמים במהלך עבודתם יכולים ליצור מצבים שעליהם להתמודד בהם עם תחושותיהם ולנהל רגשות. הייג (Hage, 2009), לדוגמה, הרחיב את מחקרו בכפר בלבנון למעקב אחר תושבים שהיגרו למקומות אחרים בעולם ואף סיפר על התמודדותו עם תחושות כעס ושנאה כלפי ישראל בעת מחקר על מהגרים מוסלמים באירופה ובאוסטרליה בזמן מלחמת לבנון השנייה. הוא נאלץ לתמרן בין שלושה ממדים מתנגשים של עבודת שדה – אנליטי, רגשי ופוליטי, וכינה את התהליך "התחבטות אתנוגרפית" (ethnographic vacillation) (Hage, 2009, p. 75). מתח אחר יכול להתבטא בפער בין המחויבות של האנתרופולוג לסייע לנחקרים לבין רתיצה של נחקרים להיזקק לעזרה. נחקרים יכולים לחשוש שעזרה זו עלולה לפגוע בהם, למשל, משום שהיא מדגישה עימותים בינם לבין מוסדות ממלכתיים או בינם לבין קבוצות אחרות. זאת ועוד, נחקרים סבורים לעתים שיש ביכולתם להגיע להידברות ולהישגים, למשל, מול הרשויות דווקא במגע ישיר ובלי התערבות האנתרופולוג. לעומת זאת, מאמרה של נאמן (2019) מדגים קבוצה המצפה שתוצאות המחקר אולי ייטיבו עמה כלפי חוץ. נראה שאין זה מקרי שמדובר בקבוצה שחבריה הם בעלי מיצב (סטטוס) חברתי גבוה יחסית, ודווקא קבוצות נוקקות יחסית או מודרות נוטות להיות חשדניות יותר כלפי חוקרים חיצוניים.

דילמות של כתיבה ושל ייצוג אל מול ממסדים שונים

מקצת הדילמות שנמנו כאן מתעצמות ככל שמתרחבת הנגישות של נחקרים למה שחוקרים כותבים, ומדובר בתהליך של אוריינות מתפשטת ושל מעורבות מוגברת עם מוסדות המדינה. מורכבות כזו הולכת וגדלה גם כאשר אתרופולוגים עובדים בחברות הבית שלהם. בתנאים אלו נחקרים מסוגלים לעקוב אחר עבודת האנתרופולוגים, לנקוט עמדה כלפיה ואף לבקרה.¹⁰ למצב זה יש צדדים רצויים: גישה הכוללת נכונות לקבל ביקורת מתוך דיאלוג יכולה לשפר את עבודתו של האנתרופולוג.

10 כפי שעולה מן הביקורת של צעירים יוצאי אתיופיה על אתרופולוגים בעלי גישה יישומית, שנדונה למעלה.

שאלה שונה עולה כשמדובר באנתרופולוגים שמחקריהם היישומיים מתייחסים לפעולותיהם של ארגונים בעלי עוצמה. מיקומו של אנתרופולוג מחוץ לאקדמיה מעלה את השאלה עד כמה הוא יכול להיות ביקורתי בכתיבתו, בייחוד אם עבודתו תלויה לטווח ארוך בקשריו עם הארגונים שהוא בוחן.¹¹ הגישה שהועלתה קודם, של תנועה בין עבודה עם ממסדים לבין עבודה מחוץ להם, יכולה לאפשר התמודדות מסוימת, אבל גם היא נושאת סיכון מקצועי ומחיריים כלכליים.

דילמות מסוג אחר נוגעות לסגנון הכתיבה, למשל האם לנקוט סגנון מרוחק ו"מדעי" או דווקא גישה שתמשוך את לב הקוראים לבעיה האנושית המעסיקה את האנתרופולוג? ואם בוחרים בדרך השנייה, כיצד לעשות זאת בלי להביך את הנחקרים או לפגוע בהם? סנטימנטליות יתר בכתיבה, או אסתטיקה נרטיבית מודגשת, עלולות להאפיל על חומרת בעיותיהם של הנחקרים ולהקשות על האנתרופולוג המתמרן בין צרכים שונים. פאסן הדגים את הדילמות האלה במחקרו על המשטרה בפרוורי פריז (Fassin, 2013) – אתנוגרפיה עשירה המתארת גם פעולות יום-יומיות של שוטרים ושל נערים באזור, הנקלעים מדי פעם בפעם לעימות עם השוטרים.

בהמשך לכך עולה שאלה נוספת: מה הקשר הראוי עם הקהילות שיש מחויבות אליהן?¹² כאשר מדובר בקהילות הנמצאות בשוליים, לשאלות אלו יש היבטים מעשיים מגוונים. כיצד מתמודדים עם השונות הפנימית בקהילה כאשר יש צורך להציג עמדה ברורה אל מול גוף חיצוני? ומה קורה כאשר אנתרופולוג מנסה לייצג את מצבה של קהילה שלפי מחקרו נדחקת לשוליים, וממסד כלשהו מציב מולו דוברים מתוך הקהילה המגנים על המצב הקיים?

נוסף על כך, יש לזכור כי הבחנות פשוטות, כגון "ממסד הגמוני" כנגד "בני קהילה המבטאים התנגדות", הן עצמן הבניות קטגוריאליות, ולעתים הן רומזות להיבטים שונים של קבוצות זהות ולביטויים של זהות. כך או כך, הבחנות אלו מייצגות ברוב המקרים את מורכבות השדה רק בחלקה. כאשר מניחים את קיומן של דיכוטומיות ברורות, קל למתוח ביקורת, בייחוד מנקודת ראות פוסט-קולוניאלית, על אנתרופולוגיה המתיימרת לחתור לרלוונטיות ואינה מתמודדת די הצורך עם הקשיים שמחקר מעורב מעלה. מחקר מעורב עומד תמיד מול האתגר של מציאת גישה מאוזנת המבוססת על נתונים רבים המוצגים מתוך הקשרם. הדילמות העולות בעבודה יישומית אינן צריכות לשתק אנתרופולוגים, אלא להוביל לניסוח כלים להתמודדות עם מורכבות בדרך להפיכת האנתרופולוגיה למעורבת ולמחויבת יותר.

11 דוגמה להבדלים ברורים בכתיבה בין חוקר הממוקם באקדמיה (סוציולוג במקרה זה) ונוקט גישה ביקורתית יותר, לבין חוקרים שכתבתם מזדהה יותר עם הארגון המשתמש במחקריהם, אפשר לראות בשני מחקרים שונים על פרויקט "תגלית" (Kelner, 2010 לעומת Saxe & Chazan, 2008). תודתנו לג'קי פלדמן על הפניית תשומת הלב לדוגמה זו.

12 שאלות אלו העסיקו את האנתרופולוגיה מראשיתה. למקרה היסטורי של אנתרופולוג "מחויב" שהוביל התארגנות של בני קהילה שחקר מול הממסד המדינתי, ראו אצל גרונולד (Gronewold, 1972).

רלוונטיות ושימוש: אנתרופולוגיה בדיאלוג עם תחומי דעת מעשיים

כפי שצוין למעלה, הידוק הקשר בין אנתרופולוגיה לבין תחומים מעשיים שונים הוצע כאחד הכיוונים להרחבת הרלוונטיות של האנתרופולוגיה (Ervin, 2000, p. 226). מרקוס (Marcus, 2012) הוסיף ממד לכיוון זה, המדגיש את הקשר בין פרקטיקה לבין תאוריה. לדבריו, חשוב היום לאנתרופולוגיה ליצור "אתנוגרפיה של שדות מרובים" (multi-sited ethnography) החותכת לרוחב שדות חברתיים שונים. כאשר האתנוגרפיה מגדירה את עצמה כמעורבות בתרבויות המכוננות מוקדי מומחיות בתחומי דעת, כגון משפטים, פוליטיקה ומדע, הם מהווים לה תחומי לימוד. התוצר של תהליך זה אינו צריך להיות תיאור "החיים הפנימיים" והתרבות המשותפת של קבוצת מומחים בתחום דעת זה או אחר, אלא מהות השדות החברתיים האלה והקשרים בין המומחים בהם לבין כל הסובב אותם. התמקדות במהות השדות החברתיים הללו מאפשרת עניין משותף או זהות אינטלקטואלית חופפת בין האתנוגרף לבין המומחה (Marcus, 2012, p. 77), ותהליך כזה יכול להיות בסיס לעקרונות ולמודלים דינמיים של פעולה בתחומים מגוונים.

דיאלוג מסוג זה יכול לעצב מחדש את האנתרופולוגיה. לדעת מרקוס (Marcus, 2012), מאפיין מרכזי של קהל היעד של אנתרופולוגיה צריך לנבוע מן המנעד הגדול של תחומי התעניינותה, ויש לתת לכך לגיטימציה באנתרופולוגיה עצמה. זה ביטוי מחודש לכך שהסובייקטים שהאנתרופולוגיה עוסקת בהם הם מי שמיועדים להיות צרכניה. לתהליכים אלו צריך אפוא להיות ביטוי בהפקת הידע האנתרופולוגי ובדיון במנגנוני התהוותו. מרקוס הציע לאמץ גישה של "עיצוב מחקר" המשקפת את העבודה מול תחומי דעת שהמחקר עוסק בהם. גישה זו מושפעת מן הפרקטיקה של "פתרון בעיות", אך בו-בזמן היא מודעת לכך שאין בנמצא פתרון מוחלט של הבעיות. מן הסתם, היא גם תוביל לפדגוגיה אנתרופולוגית המשנה את ההדגשים האתנוגרפיים שהיו מקובלים בעבר (Marcus, 2012, pp. 80, 82).

קשת רחבה של תחומי מומחיות מעשיים ומקצועיים רלוונטיים לדיוננו. נתייחס כאן לתחומים של עיצוב ואדריכלות, המדגימים שאלות יסוד הקשורות בדיאלוג בין עולמות המעשה לבין עולם הידע האנתרופולוגי.¹³ אמנם בעבר הפנתה האנתרופולוגיה תשומת לב למרחב ולעיצובו, אבל רק בעשורים האחרונים אנתרופולוגים גיבשו תובנות בתחומים אלו הנוגעות לחברות האם של החוקרים.¹⁴ מאמריהם של ונטורה (2019), פרוסטיג (2019) וקולודני (2019) מדגימים דיאלוגים מעין אלו, וכך גם מאמרו של עיד (2019) על אודות התפתחות המחקר הכלכלי בהקשר של ניהול משאבי טבע ציבוריים. שיתוף הפעולה עם מומחים מתחומי דעת מעשיים מדגיש ממד נוסף במעבר מאנתרופולוגיה של עולמות רחוקים לאנתרופולוגיה בבית. עיצוב ואדריכלות משפיעים

13 מרקוס העיד שאת ההשראה לגישתו קיבל בשנים שהתבקש להגיב בהן על עבודות שנעשו בפקולטה לאדריכלות (Marcus, 2012, pp. 80, 82), וגם בקבוצת המחקר שפעולתה שימשה בסיס לגיליון זה והשתתפו בה אדריכלים ומעצבים.

14 יוצאת דופן היא עבודתו פורצת הדרך של הול (Hall, 1966).

השפעה ניכרת על חיי החברה והפרט, אך ההכשרה בהם אינה כוללת בהכרח קורסים העוסקים באדם ובתרבותו. גם כאשר יש ניסיון להתייחס לשאלות כאלו, הנושא נתפס כשולי ואינו נוגע ללב הפרקטיקה המקצועית. לנוכח מצב זה האנתרופולוגיה יכולה להאיר "שטחים מתים" (blind spots) הקיימים בתחומים אלו ובדומיהם. היא יכולה לשאול, למשל, איך קורה שמעצב רואה רק מוצר או שאורתופד רואה רק עצמות. אל מול שאלות כגון אלו האנתרופולוגיה ערוכה לתרום לפרקטיקה המתייחסת למכלול, גם ברמת ההבנה וגם במישור העשייה.

ברור שדיאלוגים כאלו יהיו כרוכים גם בקשיים, והאתגר הוא ליצור דו־שיח גם אם האנתרופולוגיה אינה תחום היוצר ידע מוגדר וקבוע ואינה מציעה או מספקת פתרונות פשוטים. בה־בעת, האנתרופולוגיה מדרבנת את חוקריה להעלות שאלות יסוד ואמורה להוביל לתובנות חדשות ולמרחבי הידברות המאפשרים התחדשות. כאשר דיאלוג נוצר מתוך הקשר מעשי ואנתרופולוג נפגש עם איש מקצוע, האחרון יוכל להיחשף לראייה הוליסטית על בסיס יכולתו של האנתרופולוג "לדבר את שפתו".

מבחינת האנתרופולוגיה, הדגש המעשי במפגש כזה הוא קבלה זמנית של ההנחות של השדה המקצועי. החוקר האנתרופולוג רוכש "שפה" מאיש המקצוע, אבל בה־בעת אינו מוותר על שפת־שלו ועל צורת הראייה שלו. האתגר שלו הוא ליצור ידע שימש בעולם המעשה, ולא רק להצביע על דילמות הנובעות מן ההקשר הרחב. למשל, כשמדובר בחוות דעת לבית משפט, יש צורך באמירה ברורה, וכשמדובר בתהליכי תכנון עירוני, תרומה אנתרופולוגית צריכה להיות בשפת המתכננים ובעלת היבטים מעשיים. במגעים בין האנתרופולוגיה לבין תחומי ידע מעשיים חשוב שיתקיים דו־שיח. לא רק המודלים והעקרונות של המעשה צריכים להתעצב מחדש, אלא יש מקום להצמחת תאוריה של המעשה הדנה בהפקת ידע אנתרופולוגי, ואתה הפרקטיקה של עבודת השדה (ראו בסעיף הבא). תהליך זה מאפשר "להמציא מחדש את האתנוגרפיה" (Marcus, 2012, pp. 78, 83). אם כן, מוצע כאן מודל הרמנויטי היוצר אופק הבנה משותף בין אנתרופולוגים לבין מומחים מתחומים שונים ויכול להעניק כלים חדשים לאנתרופולוגים כסוכני תרבות. בה־בעת מדובר במודל עם התכוונות פרקטית: שימוש בידע אנתרופולוגי או בצורות התבוננות מתוך תחום דעת זה כחלק מעשייה.

רלוונטיות ושימוש באנתרופולוגיה "לא יישומית"

דיוננו בשימושים בידע אנתרופולוגי הצביע עד כה על הדילמות של אנתרופולוגיה מעורבת ויישומית. ואולם, כפי שנאמר, אין להסיק מכך שיש דיכוטומיה חדה בין אוריינטציה יישומית ומעורבת לבין אנתרופולוגיה אקדמית מחקרית בעלת דגש תאורטי. שתי הגישות אינן מוציאות זו את זו, אף על פי שאופני מעורבותן קיבלו ביטויים מגוונים במרוצת התפתחותה של הדיסציפלינה. אפשר אף לטעון כי רוב המחקרים האנתרופולוגיים מעצם הגדרתם הם בעלי מאפיינים של מעורבות, שהרי שיטת התצפית

המשתתפת מחייבת את החוקר לשים את עצמו בנעליהם של הנחקרים ולחוות את מצבם ממגע ראשון. השהייה בשדה, וההיכרות הממושכת והאינטימית עם הנחקרים, כרוכות לא רק בהשתתפות פיזית, אלא גם בהשתתפות נפשית ובניהול רגשות. מעבר לכך, רפלקסיה על תפקיד החוקר בשדה, ובחינה עצמית של זהותו וצידו החברתי והתרבותי, הפכו לחלק בלתי נפרד מתחום הדעת. גם מאמץ ההקשבה לנחקרים ותיעוד מצבם בד בבד עם השיפתם הציבורית הם אינהרנטיים לאנתרופולוגיה, וכך גם ההתלבטות בשאלות יסוד מחקריות ומוסריות ובדילמות של כתיבה הדומות לאלו שצוינו למעלה.

ייתכן שחלק ממאפיינים אלו הוצנעו במשך עשרות השנים שאנתרופולוגים התרכזו בהן במיצוב של הדיסציפלינה בתוך האקדמיה, ומכאן חשיבותו של השיח העכשווי על מקומה של האנתרופולוגיה המערבת. ואולם, גם למחקרים שאינם נעשים מתוך אוריינטציה מעורבת או יישומית יש לעתים קרובות השפעה ורלוונטיות, ופנים רבות להם. למשל, יש מחקרים שהייתה להם השפעה של העצמת הנחקרים, גם אם היא לא הייתה מטרתם המפורשת (להשוואה ראו בילו, 2004). נחקרים יכולים להשתמש בתובנות אנתרופולוגיות כלקחים לחייהם וליישם למטרות שונות: על מנת לנתח את אופני חשיבתם והתנהגותם מנקודת מבט חדשות; כדי לקבל אישור וחיזוק לתפיסותיהם לצד ביקורת בונה; כדי לתכנן ולבצע שינויים במצבם. למחקר האנתרופולוגי יכולה אפוא להיות השפעה הינוכית על נחקרים (Johannsen, 1992), ולעתים גם על ציבור רחב יותר.

השפעות כאלו מתבהרות לעתים עם הזמן. ברמה בסיסית יותר, למחקר האנתרופולוגי רלוונטיות מעצם יכולתו להציע תובנות בנוגע לחברה שהאוקלוסייה הנחקרת משתייכת אליה. יש שתובנות כאלו צומחות דווקא במחקרים בעלי אוריינטציה אקדמית טהורה ועל-ידי חוקרים שאינם מתמקדים באוכלוסיות הנתפסות בעיני החברה או המדינה כ"בעייתיות" ואינם מעורבים ישירות מבחינה פוליטית. רובד זה של מחקר, בייחוד מחקר בבית, מדגיש את הקשר של החוקר לסביבה הלאומית, האזרחית והחברתית שהמחקר מתבצע בה. דוגמאות רבות לכך הופיעו בתהליך התפתחותה של האנתרופולוגיה בישראל. למשל, מחקרה של אלאור (1998) על אוריינות של נשים דתיות לאומיות הפנה מבט לתופעה חשובה – הופעת מדרשות לימוד לנשים דתיות לאומיות. הפניית תשומת הלב השפיעה על המשך התפתחותה של מגמה זו ואולי אף תרמה ללגיטימציה שלה. דוגמה נוספת הוא מחקרם של בילו ובן ארי (1990) על פולחן הקדושים בין יוצאי צפון אפריקה, השופך אור על המנהגים המסורתיים כפי שהם מתפתחים בעיירת פיתוח ובו בזמן מושך תשומת לב להתמקמות התופעה בחברה הישראלית ומציע כלים נוספים להבנתה.

בעשורים האחרונים אנו עדים לאפשרות שאנתרופולוגיה תתרום להתפתחותה של חברה אזרחית. מאמרה של נאמן (2019) מדגים כיצד מחקר שאינו יישומי או מעורב מפנה מבט אל פעילותם התרבותית הלא שגרתית של תושבים בתל אביב ובתוך כך מאיר מחדש סוגיות מרכזיות בשיח הציבורי. לעתים האתגר הוא ליצור דיון החורג מן

המישור האקדמי והתאורטי. כדי להשפיע נדרש סגנון כתיבה שאינו עמוס בז'רגון מדעי ומפנה את תשומת הלב להנגשת הממצאים ואופני החשיבה האנתרופולוגיים לקהל רחב.

על תרומת האנתרופולוגיה במציאות משתנה

השינויים הטכנולוגיים הדרמטיים של העשורים האחרונים, היווצרותו של מרחב וירטואלי והתמסדותן של דרכי תקשורת חדשות, ובכד בכד ההתפתחויות בתחומים כגון גנטיקה, מעלים שאלות חדשות על אודות מקומה של האנתרופולוגיה והמחקר האנתרופולוגי, ושאלות אלו דורשות טיפול נפרד. נדגיש רק כי בהתייחסות לעולמות אלו יש חשיבות לדיאלוג מחודש בין האנתרופולוגיה האקדמית לבין אנתרופולוגים הפועלים בשדות שמחוץ לאקדמיה.

לכאורה, העולם של מנועי חיפוש, ניתוח נתונים (big data) וטכנולוגיות מעקב (אם למנות רק כמה תחומים) שונה מאוד מעבודת האנתרופולוג ומן הידע שהוא מייצר. ואולם, מבט נוסף מציע דווקא אפשרויות חדשות. האנתרופולוגיה צמחה מתוך רצון לגלות עולמות חדשים ולהבינם והובילה לצורות מבט חדשות על המובן מאליו החברתי והתרבותי. מאפיינים אלו נעשים רלוונטיים ומקבלים פנים חדשות במגע עם העולם המורכב והמשתנה במהירות של המאה ה-21. יתרה מזאת, כפי שכבר צוין, חברות העוסקות בפיתוח טכנולוגי מעסיקות כיום אנתרופולוגים אם מתוך הרצון ללמוד על חויית המשתמש ואם מתוך רצון ללמוד על תהליכים חברתיים הקשורים למרכולתן בעזרת שיטות מחקר שכבר החלו להתפתח, כגון אתנוגרפיה דיגיטלית. כל אלו מעלים שאלות על אודות מקומם של האנתרופולוגים בתהליכים אלו ומלמדים על חשיבותו של דיאלוג בין האנתרופולוגיה האקדמית לבין האנתרופולוגיה היישומית. זאת ועוד, ההתפתחויות החדשות מזמנות הזדמנות לשאיפה האנתרופולוגית לראייה הוליסטית, הבוחנת את החיבורים בין זירות שונות של פעילות חברתית ושל שדות חקר ומעשה שונים.

דוגמה אחת למקומו של מחקר אנתרופולוגי מול המציאות הטכנולוגית המשתנה נוגעת לשדה החינוך: יכולתם של ילדים ובני נוער להשתמש ברשתות חברתיות וירטואליות יוצרת מציאות חדשה להורים ולמחנכים. מאחר שעולמות אלו כרוכים בסכנות רבות, מתפתחות גם תגובות שאפשר לזהות בהן מידה של פאניקה מוסרית בקרב ההורים – חשש גדול מהשפעת הפעילות ברשתות חברתיות על ילדיהם. מחקרה החלוצי של בויד (Boyd, 2014), שבחן את עולמם החברתי של בני נוער ברשתות חברתיות, הוא דוגמה למחקר אקדמי המצביע על מורכבות התופעה ויש לו משמעויות מעשיות רבות. במחקרה הדגימה בויד דיאלוג מסוג חדש בין אנתרופולוגיה לבין תחומים מעשיים שונים: כחוקרת בעלת הכשרה במדעי המחשב היא עברה הכשרה נוספת על-ידי אנתרופולוגים שאפשרו לה לפתח גישות ששילבו בין אנתרופולוגיה וירטואלית לבין מפגש ממשי של החוקרת עם הצעירים בשדה המחקר. העובדה שבויד

היא חוקרת ראשית בחברת מיקרוסופט – וגם מרצה באוניברסיטת ניו יורק – מקנה לדיון ממדים נוספים: אם בצורך לבחון היטב את מיקומה בשדה ואם בדיון ובמחקרי המשך שבאו בעקבות מחקרה הראשון. אם כן, האנתרופולוגיה יכולה לדון בשאלות הקשורות לשינויים הטכנולוגיים ולמשמעותם מתוך לימוד וניתוח של רבדים מסוימים של המציאות החברתית. דוגמה זו אף מצביעה על הצורך בחשיבה מחודשת על היחס בין המעשי לבין התאורטי.

ידע רלוונטי: לקראת חיבור בין המעשי לבין התאורטי באנתרופולוגיה

דיוננו עד כה מדגיש כי למרות ההפרדה המבנית שנוצרה בין אנתרופולוגיה אקדמית לבין אנתרופולוגיה מעשית או יישומית, יש להיזהר מהפרדה בינרית והיררכית בין היבטים אלו של העשייה האנתרופולוגית בכל הקשור להשלכות חברתיות. לאנתרופולוגיה האקדמית יש רכיבים הרלוונטיים לנחקרים, ובד בבד מחקרים יישומיים מתבססים לעתים קרובות על מושגים ותאוריות אנתרופולוגיים ואף תורמים לפיתוחם. על רקע זה אנו מצטרפים לקריאה להגביר את שיתוף הפעולה בין שני מרכזי הכובד האלה בעשייה האנתרופולוגית, העשוי להביא תועלת לאנתרופולוגיה בכללה וגם ליכולתם של אנתרופולוגים לתרום לחברות שהם פועלים בהן.

אפשר לראות זיקה בין דיוננו על הקשר בין הרכיבים המעשיים והתאורטיים לבין מגמות באנתרופולוגיה משנות ה־80 של המאה ה־20, השואפות להמשיג את הממד של "מעשה" (praxis או practice) בהבנת תופעות של חברה ותרבות (Ortner, 1984). על יסוד מגמות אלו, ובזיקה לשיתוף הפעולה שהוצע כאן בין אנתרופולוגיה אקדמית המכוונת לסוגיות תאורטיות לבין אנתרופולוגיה מכוונת מעשה, אנו מציעים לבחון את היתכנותה של תאוריה של מעשה (theory of practice) שתתרום לרלוונטיות ולשותפות של האנתרופולוגיה בעולם העשייה החברתית. תאוריה כזו אמורה לצמוח מעשייה אנתרופולוגית, ומאתנוגרפיה בפרט, לא רק כמתודולוגיה (מכשיר לאיסוף מידע), אלא כפרקטיקה של ידע כשהיא לעצמה ("מתוד" כפי שהצענו במבוא). להתפתחות כזו יש חשיבות החורגת מעבר לנורמות או לקודים מקובלים המכתיבים כיום את אופייה או את היווצרותה (Marcus, 2012, p. 79).

ההבחנות הרווחות בין מחקר לבין מעשה הן תוצר של מסגרות מוסדיות וארגוניות. הדיון צריך להביא בחשבון את המשמעויות של מסגרות אלו ואת האופן שהן מעצבות ומשפיעות בו על ייצור ידע, על הפצתו ועל השימוש בו. רוב הניסיונות לפתח נקודת מבט המתבוננת בממשק בין מחקר לבין מעשה יצאו מנקודת מוצא של האנתרופולוגיה האקדמית־תאורטית ונוסחו בידי חוקרים שעיקר עיסוקם הוא אקדמי. ואולם, אם אנו מקבלים את מרכזיותו של הידע המתעצב בעת עשייה באנתרופולוגיה, יש צורך לבחון את משמעות המעשה גם מתוך נקודת המבט של מי שעוסק בעשייה אנתרופולוגית מחוץ לאקדמיה. זאת ועוד, יש מקום להציע תפיסות חדשות שיאפשרו שיח חדש, ובמרכזו

דיאלוג שיגשר בין אנתרופולוגיה אקדמית לבין אוריינטציות של מעשה בדיסציפלינה. דיאלוג כזה ישמר את הרלוונטיות של התחום בתקופה של שינויים חברתיים מתמשכים ומהירים.

*

המאמרים המובאים בגיליון זה, שמקצתם נסקרו כאן, מעמיקים את הבנתנו בשאלת הרלוונטיות של האנתרופולוגיה, והם בבחינת צעד ראשון לקראת דיאלוג חדש בין תאוריה לבין מעשה ואף בין מחקר אקדמי לבין מעורבות בשדות חברתיים מגוונים. אנו מבקשים להדגיש כי ידע אנתרופולוגי עיוני יכול להיווצר דווקא בהקשר של מעשה וכי ידע אקדמי יכול להיות בעל רלוונטיות מעשית.¹⁵ לצד הצגת דילמות שעמדו בפני חוקרים בישראל בשנים הראשונות לקיומה, מובאים גם מבט משווה על תרומת האנתרופולוגיה לחברה בארצות אחרות ונקודות מבט עכשוויות העומדות בלב הדיון הציבורי, כגון איכות הסביבה ושאלת היכולת של מדיניות כוללת לתת ביטוי לרגישויות תרבותיות מיוחדות במרחבים ציבוריים. אנו מקווים כי לצד ההתפתחות בכל תחום כשהוא לעצמו תהיה בכך תרומה לדיון רחב יותר ברלוונטיות של האנתרופולוגיה כיום.

מקורות

אלאור, ת' (1998). בפסח הבא: נשים ואוריינות בציונות הדתית. תל אביב: עם עובד. בילו, י' (2004). ללא מצרים: חייו ומותו של רבי יעקב ואזנה (מהדורה ב מתוקנת ומורחבת). ירושלים: מאגנס.

בילו, י' ובן ארי, א' (1990). הכותל המערבי של נתיבות. פוליטיקה, 31, 56-58. ברם, ח' (2003). הכרה, העדר הכרה והכרה שגויה בקבוצות בקרב עולי חבר העמים. בתוך א' נחתומי (עורך), רב תרבותיות בראי הישראליות (עמ' 163-192). ירושלים: מאגנס.

ברם, ח' (2008). קטגוריזציה אתנית וריבוי תרבויות – "מבט מהשוליים": יהודי קווקז בין אירופה ואסיה (עבודת דוקטורט). ירושלים: האוניברסיטה העברית. ברם, ח' (2016). "מדיניות ייחודית" הלכה למעשה: על הכרה, שליטה ונגישות לשירותים חברתיים. בתוך ב' בשיר, ג' בן פורת וי' יונה (עורכים), מדיניות ציבורית ורב-תרבותיות (עמ' 265-306). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. ברם, ח' (בהכנה). אנתרופולוגיה בין פעולה ומחקר: המפגש בין הממסד המדינתי לעולי קווקז בשנות ה-90.

15 לדיון מפורט במקרה חקר ישראלי, הן בדיאלקטיקה של ידע אקדמי המופק בהקשר מעשי ושל רלוונטיות מעשית של ידע אקדמי, ראו ברם (בהכנה).

- ויינגרוד, א' (2010, 14 באפריל). על התפתחות האנתרופולוגיה בישראל (דברי תגובה להרצאת ד"ר עמליה סער). הרצאה ודיון במסגרת קבוצת המחקר "ידע אנתרופולוגי, רלוונטיות ופוטנציאל". ירושלים, מכון ון ליר.
- ונטורה, י' (2019). אנתרופולוגיה יישומית, אדריכלות ועיצוב. מגמות, נד(1), 105-130.
- נאמן, ר' (2019). דת אזרחית אורבנית: קדושה ומעורבות חברתית-לאומית בתל אביב. מגמות, נד(1), 261-286.
- סטודנטים אתיפים צעירים YES (2012, 20 בינואר). על הכלכלה הפוליטית של "מדעי יהדות אתיפיה" ועל תרומתם המשמעותית של יהודי אתיפיה לחברה והכלכלה הישראלית. דהמרקר. אוחזר מתוך <http://cafe.themarker.com/post/2504640>
- עיד, ר' (2019). השמעת קולות מוחלשים: על אלינור אוסטרום ועל העלאת קרנו של המחקר האנתרופולוגי המשווה בעידן הנאו-ליברלי. מגמות, נד(1), 209-230.
- פרוסטיג, ו' (2019). המסע לחקירה מעצבת: אנתרופולוגיה מעצבת. מגמות, נד(1), 131-156.
- קולודני, ז' (2019). בתים של אחרים: ואדי סאליב. מגמות, נד(1), 231-260.
- רענן, י' (2019). רק אל תהפכי לנו לעוד מומחית לענייני הבדואים: על יצירת ידע אנתרופולוגי משמעותי, רלוונטי וערכי. מגמות, נד(1), 183-208.
- שני, ל' (2019). האנתרופולוגיה שבין סביבה לבין התיישבות: על תיווך (וכישלון), על אמפתיה ועל פירוק המובן מאליו. מגמות, נד(1), 157-182.
- תלמי-כהן, ר' (2019). אנתרופולוגיה יישומית במציאות של הגירה (עלייה) וקליטה. מגמות, נד(1), 61-86.

Ahmed, A. S., & Shore, C. N. (Eds.). (1995). *The future of anthropology: Its relevance to the contemporary world*. London, England, & Atlantic Islands, NJ: Athlone.

American Anthropological Association (2018). *Careers in anthropology*. Retrieved November 25, 2018 from <https://www.americananthro.org/AdvanceYourCareer/Content.aspx?ItemNumber=1783&navItemNumber=742>

Armbruster, H., & Laerke, A. (Eds.). (2008). *Taking sides: Ethics, politics and fieldwork in anthropology*. New York, NY, & Oxford, England: Berghahn.

Asad, T. (Ed.). (1973). *Anthropology and the colonial encounter*. London, England: Ithaca.

Azarya, V. (2010). Academic excellence and social relevance: Israeli sociology in universities and beyond. In S. Patei (Ed.), *The ISA handbook of diverse sociological traditions* (pp. 246-257). Los Angeles, CA: Sage.

Behar, R. (1996). *The vulnerable observer: Anthropology that breaks your heart*. Boston, MA: Beacon.

- Boyd, D. (2014). *It's complicated: The social lives of networked teens*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Bram, C. (2006). Influencing social policy to recognize cultural diversity: The rule and the limitations of anthropologist involvement. *Practicing Anthropology*, 28(3), 8-12.
- Bram, C. (2008). The Catch 22 of categorization: Soviet Jews, Caucasian Jews and dilemmas of multiculturalism in Israel. In Z. Bekerman & E. Kopelowitz (Eds.), *Cultural education-cultural sustainability: Minority, diaspora, indigenous and ethno-religious groups in multicultural societies* (pp. 31-50). New York, NY: Routledge.
- Cohen, B. S. (1980). History and anthropology: The state of play. *Comparative Studies in Society and History*, 22(2), 198-221.
- Craven, C., & Davis, D. A. (Eds.). (2013). *Feminist activist ethnography: Counterpoints to neoliberalism in North America*. Lanham, MD: Lexington.
- Curtis, R. (2010). *Adventures in engaged anthropology, or "why getting it right" isn't enough*. Retrieved February 20, 2019 from <https://www.sfaa.net/files/1413/9605/3496/policy-committee-paper-curtis.pdf>
- de Waal, A. (2010). The humanitarians' tragedy: Escapable and inescapable cruelties. *Disasters*, 34, 130-137.
- Ervin, A. M. (2000). *Applied anthropology: Tools and perspectives for contemporary practice*. Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Fassin, D. (2013). Why ethnography matters: On anthropology and it publics. *Cultural Anthropology*, 28(4), 621-646.
- Geertz, C. (1988). *Works and lives: The anthropologist as author*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Ghani, A., & Wolf, E. (1987). A conversation with Eric Wolf. *American Ethnologist*, 14(2), 346-366.
- Goldberg, H. E. (1984). *Greentown's youth: Disadvantaged youth in a development town in Israel*. Assen, The Netherlands: Van Gorcum.
- Gronewold, S. (1972). Did Frank Hamilton Cushing go native?" In S. T. Kimball & J. B. Watson (Eds.), *Crossing cultural boundaries: The anthropological experience* (pp. 33-50). San Francisco, CA: Chandler.
- Hage, G. (2009). Hating Israel in the field: On ethnography and political emotions. *Anthropological Theory*, 9, 59-79.
- Hale, C. R. (2006). Activist research vs. cultural critique: Indigenous land rights and the contradictions of politically engaged anthropology. *Cultural Anthropology*, 21(1), 96-120.

- Hale, C. R. (Ed.). (2008). *Engaging contradictions: Theory, politics, and methods of activist scholarship*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Hall, E. T. (1966). *The hidden dimension*. New York, NY: Doubleday.
- Halper, J. (1993). Between practicing and engaged anthropology in Israel. *Practicing Anthropology*, 15(2), 27-30.
- Halper, J., & Nudelman, A. (1993). Applied, practicing, and engaged anthropology in Israel. *Practicing Anthropology*, 15(2), 3-4.
- Handelman, D. (1994). Critiques of anthropology: Literary turns, slippery bends. *Poetics Today*, 15(3), 341-381.
- Johannsen, A. M. (1992). Applied anthropology and post-modernist ethnography. *Human Organization*, 51(1), 71-81.
- Kelner, S. (2010). *Tours that bind: Diaspora, pilgrimage, and Israeli birthright tourism*. New York, NY: New York University Press.
- Lewis, H. S. (2014). *In defense of anthropology: An investigation of the critique of anthropology*. New Brunswick, NJ: Transactions.
- Low, S. M., & Merry, S. E. (2010). Engaged anthropology: Diversity and dilemmas – Introduction. *Current Anthropology*, 51(2), 203-233.
- Marcus, G. E. (2012). The contemporary desire for ethnography and its implication for anthropology. In R. Hardin & K. Maxine Clarke (Eds.), *Transforming ethnographic knowledge* (pp. 73-89). Madison, WI: The University of Wisconsin Press.
- Marcus, G. E., & Fischer, M. J. (1986). *Anthropology as cultural critique: An experimental in the human sciences*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Mazzarella, W. (2002). On the relevance of anthropology. *Anthropological Quarterly*, 75(3), 599-607.
- Nader, L. (1988). Up the anthropologist: Perspectives gained from studying up. In J. Cole (Ed.), *Anthropology for the nineties* (pp. 470-484). New York, NY: The Free Press.
- Ortner, S. (1984). Theory in anthropology since the sixties. *Comparative Studies in Society and History*, 26(1), 126-166.
- Peacock, J. (1997). The future of anthropology. *American Anthropologist*, 99(1), 9-17.
- Peacock, J. (2010). Engaged anthropology: Diversity and dilemmas (Comment). *Current Anthropology*, 51(2), 216-217.
- Rylko-Bauer, B., Singer, M., & Willigen, J. (2006). Reclaiming applied anthropology: Its past, present, and future. *American Anthropologist*, 108(1), 178-190.

- Said, E. (1978). *Orientalism*. New York, NY: Vintage.
- Sanford, V., & Angel-Ajani, A. (Eds.). (2006). *Engaged observer: Anthropology, advocacy, and activism*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Saxe, L., & Chazan, B. (2008). *Ten days of birthright Israel: A journey in young adult identity*. Waltham, MA: Brandeis University Press.
- Shah, A. (2008). A tribute to Paul Hendrich: Engaging anthropology. *Anthropology Matters*, 10(1), 1-6. Retrieved from https://www.anthropologymatters.com/index.php/anth_matters/article/view/39/70
- Sillitoe, P. (2007). Anthropologists only need apply: Challenges of applied anthropology. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 13(1), 147-165.
- Suchman, S. (2012). Consuming anthropology. In A. Barry & G. Born (Eds.), *Interdisciplinary: Reconfigurations of the social and natural sciences* (pp. 141-160). Abingdon, England: Routledge.
- The University of Texas at Austin (2018). *Activist anthropology*. Retrieved November 25, 2018 from <https://liberalarts.utexas.edu/anthropology/programs-and-subdisciplines/Activist-Anthropology.php>
- Trautmann, T. (1997). *Aryans in British India*. Berkeley, CA: University of California Press.
- University of South Florida (2018). *Graduate programs*. Retrieved November 25, 2018 from <https://usfweb.usf.edu/academics/graduate-programs.aspx>